

18de eeuwse reisgids onthult Franeker stadsbeeld

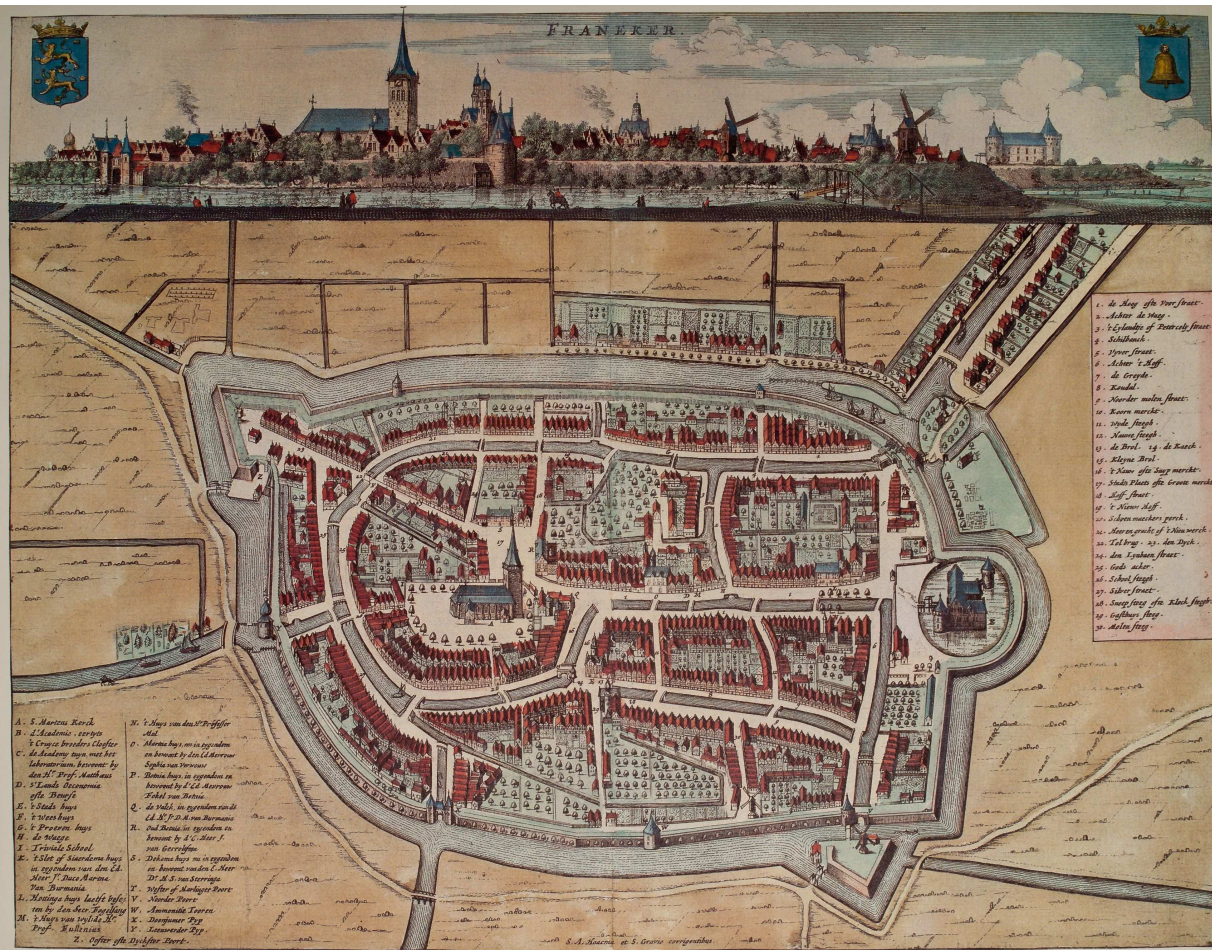
Een reisgids in een atlas uit de 18de eeuw geeft een bijzondere indruk van het toenmalige Franeker stadsbeeld. Het gaat over het schone en de indeling van de stad, de jaarmarkten, mooie huizen, veel houten bruggen, de regelmatige trekschuitverbindingen en de logementen. Het is uit de periode dat het kleine Nederland op het wereldtoneel zijn belangrijke positie verliest en Franeker haar eigen bescheiden plaatselijke rol vervult. Dankzij een Amsterdamse uitgeverfamilie krijgt dit stadsbeeld, gezien vanuit de denkwereld en de specifieke verhouding van toen, meer bekendheid.

In Europa kenmerkt de 18de eeuw zich door oorlogen, veldslagen, de ontwikkeling van het absolutisme (de absolute monarchie). Aan het eind van de eeuw, in 1795, lijft het agressieve Frankrijk het land in, waarmee de Bataafse Republiek tot vazalstaat wordt. Tijdens de voorafgaande glorierijke Gouden Eeuw gold de Republiek der Zeven Provinciën wereldwijd als macht en één van de grootste spelers op economisch en militair gebied. In de 18de eeuw gaat dit alles met de trotse onafhankelijkheid verloren.

De West-Indische Compagnie en de Verenigde Oost-Indische Compagnie gaan ten onder. In het land vindt onttedelijking plaats. De landbouw maakt een sterke opmars, waardoor de macht van de adel, die veel grond in haar bezit heeft, toeneemt. De machtsbalans verschuift van west naar oost. Het land ondergaat ingrijpende verschuivingen in bestuur. De handel en de handelsvaart nemen enorm af. De plattelandseconomie groeit sterk, waarvan Friesland, Gelderland, Overijssel

gezindten aanvaard; er ontstaan onderzoekende experimentele wetenschappen; de behoefte aan transport groeit; een enorme toename van gedrukte boeken en tijdschriften begint; het land gaat massaal over op de aardappel als hoofdvoedsel; de honger naar kennis bij het publiek vraagt om ordening van informatie; de beschermende houten dijkbeschoeiingen worden door de paalworm op grote schaal aangetast en de heersende mode is de pruikentijd.

Vader Christiaan (1720-1775) en zoon Jan Christiaan Sepp (1739-1811) waren in Amsterdam in de 18de eeuw bekende en gerenommeerde boekverkopers/uitgevers. Ze hadden naam in heel Europa en maakten unieke werken als, - *De Nederlandsche Insecten*, - *De Nederlandsche Vogelen* en - *Flora van Batavia*. Er waren echter twee opvallende uitgaven, één in 1773 en één in 1791. In 1791 verscheen *'Houtkunde, behelzende de afbeeldingen van meest alle bekende in-*

Afb. 1. Inzicht van de stadsindeling, het aantal grachten, ruim 40 bruggen en de ingenomen ruimte door water *)

en Zeeland flink profiteren. Het land wordt via de havens van Harlingen, Groningen, Middelburg en Rotterdam een voedsel exporterende natie. Londen neemt de positie van Amsterdam als financieel centrum over. Echter, deze 18de eeuw brengt ook veel nieuwigheden. Zo zijn er talrijke uitvindingen; in 1795 wordt het gelijkheidsbeginsel van de verschillende godsdienste

en uitlandsche houten', één van de eerste publicaties over houtsoorten. In 1773 gaf de zoon de *'Nieuwe Geografische Nederlandsche Reise - en Zak-Atlas'* uit met een beknopte algemene geografische beschrijving van de provincies en aanwijzingen hoe men het beste kon reizen en een korte en zakelijke beschrijving van de belangrijkste steden met hun markten, kermissen en

18de eeuwse reisgids onthult Franeker stadsbeeld

de belangrijkste logementen. Dit werd aangevuld en verduidelijkt met 74 'gekleurde, naauwkeurig geteekende en gegraveerde, ook accuraat aan elkander sluitende' kaarten. Het is enorm te bewonderen dat er toen al zo'n uitgebreide reisgids kon ontstaan. Wanneer men bedenkt dat er toen wel erg veel organisatorische en technische beperkingen bestonden om zoiets te maken dan moet het jaren tijd en moeite hebben genomen. Deze zakatlas stond reeds vele jaren in mijn boekenkast zonder het bijzondere over Franeker voldoende opgemerkt te hebben.

In deze atlas komt een unieke beschrijving over Franeker voor, naast die van veel andere steden in het land. Hieronder wordt de oorspronkelijke tekst van de reisbeschrijving over Franeker in oud-Nederlands weergegeven. De reis begint in Leeuwarden en schets vervolgens een prachtig beeld van Franeker:

"Van *Leeuwarden* vervolgd men de *Reise naar Franeker*, welke Stad drie groote uren gaans ten Westen legt, en twee benoorden *Bolswaard*, en 1½ van *Harlingen* ten Oosten.

FRANEKER, zoo men meend, is gebouwd in 't Jaar 1191 ten tyde van *Keyser Henrik de IVde* en legt op den bekwaamsten Grond van geheel *Vriesland*, om bezaaid en met Vee beweid te worden; zy is omringd met veele Heeren Huisen en Hofsteden, en dorpen, die wel na Steden gelyken, en heeft een Jurisdicctie rondom haar, die zig wyder als eenige andere der *Vriessche Steden* uitstrekt. Zy is bewald omtrent die tyd, toen *Leeuwarden* is bemuurt geworden, en door de *Vetkopers* te dier tyd zeer ruuw behandeld. Ook heeftze in verscheide Oorlogsgevallen zeer veel geleden, en andere doen lyden, tot datze door 's *Prinsen van Oranjens Volk* uit de *Spaansche Macht* wierd gerukt, en zederd is ze zeer verbeterd geworden. Zy heeft vermakelyke *Buiten-Cingels*, schoone *Burgwallen*, en binnen en buiten aanzienlyke *Huisen*; haare *Straaten* zyn by uitnemendheid net en zindelyk, en de *Stad* is met veele *Bruggen* over de doorsnydende *Graften* en *Wateren* aan een gehecht. Hier is maar eene *Kerk*, gewyd aan *St. Marten*, met een hooogen *dikken Tooren* verciert; en door verscheide *Giften* en *Geschenken* der *Edelen* ziet men hier een fraay *Weeshuis* gesticht: Ook heeft men 'er een *Latynsche School* en een beroemde *Academie*, opgerecht in den jaare 1585, (by welk een heerlyk openbaar *Schafhuis* geordineerd is, alwaar 60 jonge *Leerlingen* wel gevoed kunnen worden). Teffens is mede het *Stadhuys* van binnen en buiten vry aanzienlyk.

Deze *Stad* en *Leeuwarden* hebben alleen het *Voorrecht*, dat haare *Burgers* alle jaaren zelfs hunne *Overheden* en *Regeering* verkiezen, en die beëedigen, zoo als by een *Octrooybrief* van Haar Hoog Mogende te zien is. Hier heeft men 's Jaars ook twee schoone *Jaarmarkten*, de ene op *St. Jacob*, de andere op *St. Victor*, op welke veel toeloop is van *Kramers* uit alle hoeken, en waarna toe allerlei *Beesten* by duizenden gedreven worden. Deeze *Herfstmarkt* is van zulk een Belang, dat de *Prys* van *Ossen*, *Koeyen*, *Schapen* en *Varkens* geheel *Vriesland* door meest na dezelve gereguleerd word. Hier is ook eene vry groote *Voorstad*, ter wederzyde van de *Harlingervaart*, door welke onze *Reisende* zig nu naar *Harlingen* dienen te begeeven, om het merkwaardige dier *Stad* te bezichtigen, welken *Weg* men des *Zomers* niet onvermakelyk in 1½ uur tyds bewandeld, anders kan men zich van de *Trekschuit* bedienen.

Van hier na *Leeuwarden* te vaaren is 'er alle *Dagen*, by open *Water*, viermaal *Geleegenheid*. Dagelyks eens op *Sneek*; ook vaart van hier alle *Weeken* eenmaal een *Beurtschip* op *Amsterdam*, waar mede men by bekwaam *Weer* en *Wind* spoedig kan overkomen.

De voornaamste Logementen in *Franeker* zyn de *Ojevaar*, de *Zon*, de *Hollandsche Tuin*, en de *Valk*.

De *VAART* van *HARLINGEN* naar *FRANEKER* en *LEEWARDEN*, begint buiten de *Franeker Piep* (*Sluis*) der *Stad Harlingen*, strekt zich ter *Lengte* van 1900 of 2000 *Konings-Roeden* (1200 *Konings-Roeden* maaken Een *Uur* gaans uit) oostwaards uit tot aan de *Harlinger Poort* der *Stad Franeker*, kort vooraf vereenigd deeze *Vaart* de *Vaart van Bolswaard* naar *Franeker*. Aan de *Oost-Zyde* dezer *Stad* buiten de *Leeuwarder Poort* neemt de eerstgemelde *Vaart* wederom een *Begin*, gaat oostwaards voort, doch met verscheidene sterke *zuidelyke* en *noordelyke Keeringen*, en eindigt voor *Wurmer Poort* der *Stad Leeuwarden*, hebbende eene *Lengte* van genoegzaam 4500 *Konings-Roeden*. Tusschen beiden ontfangd ze de *Vaarten*, zo wel van *Bolswaard* naar *Leeuwarden*, als van *Sneek* naar *Franeker* en van *Sneek* naar *Leeuwarden*."

Het unieke stadsbestuur van die tijd

Franeker had zes burgemeesters, de 'magistraat', die het dagelijks bestuur vormden. Ze werden door de uit 24 leden bestaande zogenaamde 'vroedschap' gekozen, die de burgerij van de stad vertegenwoordigde. De 'vroedschap' werd niet door de burgerij gekozen maar door vermogenden uit de stad. In politiek opzicht was Franeker een machtscentrum en goed verdedigbaar, dat de reden was om er 9 sinzen te bouwen. Tezamen met Leeuwarden had Franeker zo een soort uitzonderingspositie. De burgemeesters van de andere steden werden namelijk door het provinciebestuur gekozen.

Franeker in perspectief

Na Leeuwarden en Harlingen was Franeker de grootste stad in de provincie en was gelegen midden in een agrarisch polder/kweldergebied. De stad had rond 4.000 inwoners, waarvan 400 aan het Vliet woonden en werkten. In de eerste helft van de 18de eeuw was er een teruglopend inwoneraantal. Friesland had zo'n 133.000 inwoners. Franeker had al zijn omringende bolwerken nog. Rondom de stad lagen brede singels en in de stad erg veel grachten. Dit riep direct de noodzaak van bruggen op, die van hout waren en regelmatig onderhoud vergden. In en direct om de stad waren ruim 40 bruggen. Het betekende ook dat een groot deel van de oppervlakte van de stad door water werd ingenomen (Afb. 1.). Het maakte dat bijna ieder huis in de stad praktisch direct toegang tot een gracht had. De vraag roept zich op waarom bij het ontstaan van de stad er zoveel grachten moesten ontstaan. Wellicht is het antwoord om de bolwerken aan te leggen en zich te kunnen verdedigen. Bijzonder te vermelden is dat er rond 1500 discussie was om Franeker tot hoofdstad van de provincie te maken.

Een 18de eeuwse beeld van de binnenstad

Na zo'n 300 jaar te hebben bestaan werd in 1713 het sterk verwaarloosde Sjaerdegaslot gesloopt. Het Klaarkamster weeshuis dateerde uit 1598 en was vanaf 1552 tot 1598 een gasthuis. Het lijkt erg opmerkelijk een dergelijke behoefte aan weeskinderen op een vrij kleine stadsbevolking. Het zeer aansprekende en bewonderde stadhuis dateerde uit 1594 (de bouw was 1591 begonnen) en was dus ruim 100 jaar oud. 't Coopmanshûs werd in 1746 gebouwd. Eise Eisinga moest nog aan zijn planetarium beginnen (1774-1781). De Universiteit van Franeker (1585-1811) met vijf faculteiten (godgeleerdheid, rechten, geneeskunde, letteren en wijsbegeerte) bracht 170 tot 195 hoogleraren naar de stad. Veel hoogleraren en studenten kwamen uit het buitenland (velen uit Duitsland), die letterlijk veel leven in de brouwerij brachten. Aanvankelijk

Afb. 2. Kaart van Westergo met Franeker, omliggende dorpen en weg- en waterverbindingen **)

vermaakten de meeste studenten zich in herberg het Paradijs op de tuinen (recht tegenover de Schilcampen) en in herberg Coumans in de Molensteeg. Daarna, na 1600, gebruikten ze de 'Bogt van Guné'. Deze herberg bestond echter al vanaf 1593 en heette 'Het Gulden Kruis' en is daarmee de oudste kroeg van Nederland. De stad had volgens het reisverslag een mooie, nette en schone uitstraling. Aan het eind van de eeuw had de Franeker universiteit zijn langste bestaan gehad en waren er 2072 studenten gepromoveerd.

Veel regelmatige verbindingen over water

De infrastructuur was alleen op waterwegen gebaseerd (Afb. 2.). Eigenlijk heel logisch want geschikte verbindingswegen bestonden nog niet of waren slecht begaanbaar en de koetsen en karren van die tijd waren ook nog primitief.

De grachten zijn tijdens de vorige eeuwen in fasen met de hand gegraven, beginnend aan de noordzijde van de terp (nu de Zilverstraat - Eise Eisingastraat) en werd het 'coudal' genoemd. Ook lag er ten westen en zuiden van de stins van Sjaardema, later Camminga, een gracht die bij de Bredeplaats afboog naar het zuiden, nu Hofstraat. Uitbreiding van de stad in westelijke richting deed steeds meer grachten ontstaan.

De vaarten liepen in verschillende richtingen naar de steden en dorpen. De verbindingen waren de Arumervaart, Dongjumervvaart, Harlingertrekvaart, Leeuwardertrekvaart, Tzummervvaart en Doijumervvaart. De laatste was meer een afvoer dan een echte vaart en kwam uit in de Tzummervvaart. De vaart tegenover de Vossegatsteeg (Afb. 1.) is de oude Tzummervvaart die later

verlegd werd naar het Hitzumer Hoochhout, waar de vaart nog steeds begint vanuit het kanaal bij de boer Kooistra.

Transport van goederen, dieren en mensen ging over water. De beurtvaart was een erg levendige activiteit die zich vooral langs het Vliet afspeelde. Het Vliet was toen al een belangrijk stadsgebied, buiten de stadswallen. Het Westvliet is ouder dan het Oostvliet omdat dit op een natuurlijke kwelderrug ligt. Al in de 14de eeuw was hier bewoning. Het Oostvliet is in de 15de eeuw ontwikkeld en de Tuinen pas na 1612. Ten oosten van het Oostvliet lagen veel tuinen, waaraan de Tuinen zijn straatnaam ontleent.

Aan het Vliet heerste dus een enorme bedrijvigheid. Er waren ruim 30 beurtschippers actief. Regelmatig en op vaste tijden werd er naar Sneek, Leeuwarden, Harlingen, Bolsward en Amsterdam gevaren. Dagelijks ging het viermaal naar Leeuwarden, eenmaal per dag naar Sneek en wekelijks werd er op Amsterdam gevaren over Harlingen en het IJsselmeer. Soms gingen vaarten naar Deventer. Er waren ook beurtschippers die zich bijvoorbeeld op graanvervoer of andere ladingen specialiseerden.

De aanleg van de trekweg tussen Harlingen en Leeuwarden, midden 17de eeuw, vergemakkelijkte het vervoer doordat men niet meer alleen op zeil en met vaarboom hoefde te werken. Het paard had zijn intrede gedaan. Maar, er moest nog steeds gelopen worden om het paard te menen. De afstanden werden gemeten in 'uren gaans' en niet in kilometers. Bezoeken van en naar de omliggende dorpen gingen op dezelfde wijze.

18de eeuwse reisgids onthult Franeker stadsbeeld

Deze manier van transport heeft zo'n 200 jaar bestaan. De wegen van Franeker naar Harlingen en Leeuwarden waren onverharde, vaak modderige wegen. Op de bijgevoegde kaart (Afb. 2.) wordt de verbinding als 'Witte weg' aangegeven, dit vanwege de gebruikte witkleurende schil- of schelpenlaag. Dit schil, dat van van Koehool en de Zuiderzee kwam, werd gebrand in Harlingen. De weg naar Leeuwarden werd verhard met puin, dat van de steenfabrieken op Kingmatille, Langhuis en Dronrijp kwam. Op andere kaarten worden beide verbindingen als grintweg aangemerkt. Naar Harlingen ging de weg vrij rechthoekig, maar naar Leeuwarden ging het omslachtig over de dorpen, over Berlikum. Het was een mijl op zeven, dat duidelijk op de kaart (Afb. 2.) valt te zien.

In 1843 werd de verbinding van Franeker naar Leeuwarden rechtgetrokken tussen Peins en Zweins door via Marssum en werd tegelijk verhard met MacAdam, een open wegverharding. De verharde weg van Marssum naar Leeuwarden bestond toen al. Dit betekende een behoorlijke afstands- en tijdsbesparing.

Het dempen van een aantal grachten van de Voorstraat, de Waagstraat, een deel van de Sjaardemastraat en het Naauw (het Raadhuisplein) gebeurde pas in de tweede helft van de 19de eeuw met de aarde van delen van de bolwerken. Dit had niets te maken met hygiëne, maar alles met de overgang van het vervoer over water naar de weg. Het gebeurde dus zuiver uit praktische overwegingen. In de jaren daarna is er regelmatig over het dempen van de andere grachten gesproken maar nimmer uitgevoerd, omdat het nut ervan ontbrak en de grachten door de wet beschermd waren.

De stadsactiviteiten van toen

Franeker vervulde een belangrijke streekfunctie. De dorpsbewoners waren in die tijd sterk op de stad aangewezen. Heel logisch want de dorpen waren erg klein en misten het aanbod van de stad. De stadsbezoeken gingen te voet of per schip. Franeker kende voor die tijd wel 'grote' industrieën. Het was zelfs het centrum van de steen en pannen industrie in Nederland met de meeste werknemers. Er was verder vooral kleinschalige bedrijvigheid als stijfelmakerij, brouwerijen, enz. De stad was het centrum voor de graanhandel. Naast agrarische producten was er ook een levendige veehandel en goed florerende pottenbakkersbedrijven en scheepstimmerwerven.

Er waren vele ambachten, smeden, koperslagers, tingers, blikslagers, jeneverstokers, bierbrouwers, wol-kammer, pruikmakers, scheepsmakers. Er woonde een zeer kleine groep erg rijken en er stonden verschillende mooie (heren)huizen. Ook de aanwezigheid van professoren in de stad bracht de instandhouding van bepaalde ambachten met zich mee.

De logementen van de stad

In het algemeen werd het reizen per schip als comfortabel en gezellig ervaren. Langere reizen zonder te overnachten was praktisch onmogelijk en verlangde de aanwezigheid van overnachtingsmogelijkheden. De reisgids geeft dan ook bij alle steden een aantal logementen aan. Voor Franeker worden er slechts vier logementen genoemd, de Zon, de Hollandsche tuin, de

Valk en de Ojevaar. De Zon lag op de hoek van Leeuwarderend en Godsacker (oostzijde). Het was een paar honderd jaar een herberg en werd rond 1850 een bakkerij. Het pand is van binnen en buiten nu nog in vrij originele staat.

De Hollandsche Tuin was de siertuin van herbergier Nicolaas Sjoek, gelegen aan de Schilcampen (op de plek van Theresiacomplex). In deze tuin stond een tijdlang het voormalige zomerhuis van Gadso Coopmans, dat werd gebruikt

als een soort café.

Het zomerhuis werd verbouwd tot een soort uitkijktoren met uitzicht over het Zuiderbolwerk, dat later werd afgegraven en Zuiderkade werd. Het huis en de toren zijn na

Afb. 3. De gevelsteen met oievaar op de gevel van het Planetarium

gebruik door brand en vandalisme gesloopt. De Valk was vanaf 1612 deels een herberg in de voormalige Camminghastins (stadskasteel). Later werd het pand tot 1969 Hotel De Valk, Friesland Bank en nu bakkerij v.d. Kloet & v.d. Veen. Opmerkelijk is dat het pand (dat ook eens 'In den vergulden Valk' heette) veel bouwkundige veranderingen heeft ondergaan. De Ojevaar was samen met een brouwerij gevestigd achter het pand, waar later Eise Eisinga zijn planetarium zou bouwen (zie *Franicker nr. 14*, p. 29). Een oievaartje op de gevel van het planetarium herinnert nog aan het logement.

In 1773 waren er veel meer dan de vier genoemde logementen. Het belangrijkste logement was toen het Heerenlogement op de hoek van de Voorstraat en Sjaardemastraat en het beruchtste was de Roskam, in de Dijkstraat (op de hoek Godsacker en Dijkstraat (westzijde), waar vroeger Jelke Kreger woonde).

Veel dank gaat uit naar Gerard van der Heide, Onno Hofstra en John de Rooy voor hun kennis, commentaar en hulp voor interessante aanvullende informatie om dit verhaal te verlevendigen.

Bronnen:

Algra, Dr. H.; Franeker stad met historie (1983)
Frieswijk, Joh.; De Skiednis fan Fryslân 1750-1995 (1998)
Heide, Gerard van der; Franicker nr. 14, Slenteren langs de Eise Eisingastraat (2014)
Kreger, Henk; De Geschiedenis van Franeker en Omgeving (1993)
Sepp, Jan Christiaan; Reise- en Zakatlas (1773)
Wolters-Noordhoff Atlasprodukties; Grote Historische Provinciale Atlas; Friesland 1853-1856 (1992)
Internet:
<http://www.gevelstenen.net/kerninventarisatie/plaatsenNed/Franeker.htm>
* kaart gedistribueerd door de Friesland Bank
** kaart van Westergo uit de Sepp atlas